

Onder redactie van PAUL H.A.M. ABELS,
JAN JACOBS en MIRJAM VAN VEEN

* * *

Terug naar Gouda

* * *

Religieus leven in de maalstroom
van de tijd

Uitgeverij Meinema, Zoetermeer

John Exalto

Van zwartekousen-kerken naar biblebelt

De opmars van de bevindelijk gereformeerden in de historiografie

Tijdens de voorbereidende besprekingen over de oprichting van een Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis in de eerste maanden van 1988 waren ook enkele bevindelijk gereformeerden betrokken. Op uitnodiging van dr. H. ten Boom woonden archiefambtenaar Gert Leurdijk en de twintigjarige student Fred van Lieburg de oprichtingsvergadering van 29 februari 1988 bij. Zij waren echter niet aanwezig als specialisten van de bevindelijk gereformeerde geschiedenis, maar als experts op het terrein van de Nadere Reformatie. De moderne geschiedenis, dat wil zeggen de negentiende en vooral de twintigste eeuw, behoorde niet tot de primaire interesse van de oprichters van de VNK. Bovendien, en dat is belangrijker, de bevindelijken hadden in 1988 nog vrijwel geen eigen positie in de geschiedschrijving verworven. In historiografisch opzicht leidden ze tot de jaren tachtig hetzelfde verscholen bestaan als in het echte leven. Inmiddels tellen ze in de geschiedschrijving volop mee en zijn ze present als onderzoeksobject van de kerk- en religiegeschiedenis.

In deze bijdrage bied ik een reflectie op de plaats van de bevindelijk gereformeerden in de historiografie van ongeveer de afgelopen kwarteeuw. Langs welke lijnen heeft de historiografische opmars van de bevindelijken zich ontwikkeld? Om het lokaal-historische karakter van deze bundel recht te doen, zal ik mijn betoog met enkele Goudse voorbeelden adstrueren; in het bijzonder zal ik aandacht besteden aan de reformato-

rische pabo De Driestar waarover ik onlangs een boek publiceerde.¹

De kleine kerkgeschiedenis

De term 'bevindelijk gereformeerden' werd kort voor 1989 in een sociologisch proefschrift gemunt. Maar al vóór de jaren tachtig waren er pogingen ondernomen de bevindelijk gereformeerden en hun geschiedenis te beschrijven. In 1968 publiceerde de theoloog en communicatiewetenschapper Anne van der Meiden zijn boek *De zwarte-kousen kerken*, een journalistiek portret over, aldus de ondertitel, 'een onbekende bevolkingsgroep'. In het jaar van de linkse studentenrevolutie in Parijs beleefde dit boek over een anti-moderne polderbeweging drie drukken. De vrijzinnige Van der Meiden had een bevindelijke opvoeding genoten en doorspekte zijn portret met ironisch bedoelde tale Kanaäns. Het boek beleefde in 1993 de laatste (zesde) herziene druk.²

Maar al veel eerder was er in eigen kring en voor eigen kring aandacht voor het eigen verleden. Als we ons hier even tot de Gereformeerde Gemeenten beperken, dan kunnen we vaststellen dat er bij de periodieke jubilea van dit in 1907 gestichte kerkverband steeds wel enige aandacht is geweest voor zijn eigen geschiedenis. Historisch besef en in het verleden verankerde zelfbeelden gingen hand in hand bij de stichter en grote man van dit kerkverband, Gerrit Hendrik Kersten (1882-1948). In 1947 publiceerde hij een *Kort historisch overzicht van de Gereformeerde Gemeenten*. In Kerstens visie waren de Ge-

reformeerde Gemeenten een gestalte van 'de aloude, beproefde leer, door de Gereformeerde Vaderen ons overgeleverd', waarmee hij doelde op de gereformeerde theologen uit de zeventiende en achttiende eeuw, en in het bijzonder op de Dordtse Synode als hoogtepunt van gereformeerde orthodoxie. Tegelijkertijd blijkt uit de gepresenteerde historische gegevens, dat de genealogie van zijn kerkverband op z'n hoogst is terug te voeren tot de Afscheiding van 1834 en het nauw daaraan gelieerde optreden van de eenling Lambertus Gerardus Cornelis Ledeboer (1808-1863), die in 1840 uit de Nederlandse Hervormde Kerk werd gezet.³

Sinds halverwege de jaren zestig nam de interesse in het eigen verleden meer structurele vorm aan. De Haagse boekhouder H.M. Stoppelenburg – een 'pauweaan', volgeling van Jan Pieter Pauwe (1872-1956), die in 1914 als hervormd predikant werd geschorst en sindsdien op zichzelf stond – werd met zijn *Kerkhistorische Kroniek* (1964-1973) de pionier van de zogeheten 'kleine kerkgeschiedenis', een genre waarin de data en fata van bevindelijk gereformeerde predikanten, oefenaars en gemeenten uit de negentiende en twintigste eeuw nauwgezet werden geregistreerd. Vermeldenswaard is ook de biografie die Marinus Golverdingen, oud-student van De Driestar, in 1971 publiceerde over de reeds genoemde Gerrit Hendrik Kersten, de 'Kuyper' oftewel de emancipator en geestelijke leidsman van een belangrijk deel van de bevindelijk gereformeerden – stichter van de Gerefor-

meerde Gemeenten (1907), de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP, 1918) en de Vereniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs uitgaande van de Gereformeerde Gemeenten (1921). De biografie verscheen als jubileumuitgave bij het veertigjarig bestaan van de Bond van Jeugdverenigingen van de Gereformeerde Gemeenten; in de loop der jaren heeft de auteur zijn werk herzien en uitgebreid.⁴

In 1977 zag een ander jubileumboek uit dezelfde kring het licht: *Ledeboerianen en kruisgezinden*, een studie over het ontstaan van de Gereformeerde Gemeenten, voortgekomen uit een samenvloeiing van de in de titel genoemde groepen. De auteur, H.A. Hofman (docent geschiedenis aan de Pedagogische Akademie De Driestar), hanteerde een afstandelijker toon dan in gedenkboeken gebruikelijk en had ook serieus archiefonderzoek verricht.⁵ Hij had het manuscript met de Utrechtse hoogleraar vaderlandse geschiedenis J.C. Boogman besproken; Boogman wilde het als dissertatie begeleiden, als de auteur in zijn studie een vergelijking met de Nader Reformatie zou opnemen. Hofman kon wegens tijdsdruk niet aan dat verzoek voldoen: hij wilde het zeventigjarig bestaan van de Gereformeerde Gemeenten met zijn boek opluisteren. Toen A.Th. van Deursen het boek van Hofman in de *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* recenseerde – wat er op wijst dat het een bepaalde wetenschappelijke waarde vertegenwoordigde – noteerde hij dat Hofman en Van der Meiden ongeveer hetzelfde beeld schet-

sen: ‘een klein groepje van onopvallende en eenvoudig levende mensen, geïsoleerd van cultuur en maatschappij. Hun kerkgemeenschap kenmerkte zich zeker in vroeger tijden door een lage organisatiegraad en een zeer bescheiden intellectueel niveau, zodat de leidersfiguren – in de regel predikanten – een sterke persoonlijke uitstraling kenden, die gemakkelijk tot nieuwe scheuringen leidde.’⁶ Hofmans boek ging over de periode tot 1927, Van der Meiden schreef met name over de jaren vijftig en zestig. Afgaande op Van Deursens observatie was er dus weinig verandering in de positie van de bevindelijk gereformeerden gekomen.

Datzelfde statische beeld treffen we aan in de *Nederlandse kerkgeschiedenis* van Otto J. de Jong uit 1972. Bij elkaar nog geen twee volle pagina’s wijdde hij aan de twintigste-eeuwse bevindelijk gereformeerden, een term die hij overigens nog niet kende; hij sprak over ‘de “rechtverleugel” van de gereformeerde gezindte’.⁷ De Jong behandelde zoals dat bij de traditionele kerkgeschiedenis hoorde drie kerkelijk-institutionele ijkmomenten: de oprichting van de Gereformeerde Bond in 1906 – waarvan de prediking zich onderscheidde door ‘een uitvoering ingaan op de verlorenheid van de mens en op de persoonlijke toepassing van het heil’ – de stichting van de Gereformeerde Gemeenten in 1907 en de kerkscheuring daarbinnen in 1953 die leidde tot het ontstaan van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland. Aan laatstgenoemde gebeurtenis voegde De Jong een observatie

toe over de maatschappelijke positie van de bevindelijk gereformeerden: ‘De rechtervleugel van de gereformeerde gezindte raakte onvrijwillig vaker “in het nieuws”: hun afwijzing van inenting tegen kinderverlamming trok bij epidemieën sterk de aandacht. Hun beweegreden om Gods beschikking te aanvaarden en in geen enkel opzicht daarop vooruit te lopen, werd dan door de publiciteitsmedia niet gepeild. Zij stonden merendeels buiten het openbare leven.’ In het laatste hoofdstuk van de *Nederlandse kerkgeschiedenis*, over de periode na 1965, zijn de bevindelijk gereformeerden geheel afwezig. De reformatorische verzuiling die in de jaren zeventig steeds duidelijker vorm kreeg, is *De Jong* – ook blijkens de latere edities van zijn handboek – klaarblijkkelijk ontgaan.

De Jong en Van Deursen waren beiden goed ingevoerde historici in het religieuze polderlandschap. Hun perceptie van de bevindelijk gereformeerden aan het begin van de jaren zeventig heeft daarom ook enig gezag: de bevindelijken leefden in een isolement, vormden een separate groep die alleen voor henzelf betekenis had, alle nadruk in die kring viel op het bevindelijke, het geestelijke, het spirituele. Na het boek van Hofman bleven de Gereformeerde Gemeenten bij elk jubileum een boek uitgeven, terwijl lokale gemeenten daar de hunne aan toevoegden – het is een stroom die nog niet is opgedroogd en die publicaties oplevert die in de loop der tijd steeds dikker en kleurrijker worden. De kwaliteit van de lokale gedenkboeken loopt nogal uiteen; W.B. Kranendonk, de

huidige hoofdredacteur van het *Reformatorisch Dagblad*, die zich op dit genre heeft toegelegd, onderscheidt zich in positieve zin door zijn brede aanpak en grondige archiefonderzoek.⁸ Maar wat de historicus prefereert, is natuurlijk een inbedding van die ene kerkelijke gemeente in de lokale en regionale ontwikkeling over een langere tijdsperiode, voorzien van een comparatief perspectief van de verschillende religieuze instituties in het lokale sacrale landschap – studies in de geest van Rob van der Laarse over Woerden en Cees de Gast over het Land van Heusden en Altena.⁹

Niet alleen kerkelijke gemeenten, ook reformatorische scholen en de Staatkundig Gereformeerde Partij vierden hun vierdagen en luisteren hun toogdagen op met jubileumboeken. In de jaren tachtig intensiverde de aandacht voor de ‘kleine kerkgeschiedenis’. In het najaar van 1980 werd een werkgroep opgericht die in 1984 een eerste resultaat van haar inspanningen publiceerde: een boek over de vereniging van 1907, die leidde tot het ontstaan van de Gereformeerde Gemeenten. In 1988 verscheen onder redactie van dezelfde werkgroep het eerste deel van het *Biografisch woordenboek van de kleine kerkgeschiedenis* dat in vijf delen een bonte stoet voorgangers de revue liet passeren en blijk gaf van veel speurzinnigheid en aandacht voor detail.¹⁰ De redactie voorzag de kleine kerkgeschiedenis – door haarzelf met kapitalen geschreven – ook van een definitie: de geschiedenis van de kruisgemeenten, ledeboeriaanse gemeenten, Gereformeer-

de Gemeenten, Oud Gereformeerde Gemeenten en vrije gemeenten 'die in het grote geheel van de Nederlandse kerkgeschiedenis nauwelijks enige aandacht kreeg'. In de jaren negentig beleefde de kleine kerkgeschiedenis een opmerkelijke hausse aan domineesbiografieën, begeleid door beschrijvingen van de bekeringen en 'geestelijke ondervindingen' van lekenvromen en hun onderlinge contacten.¹¹ Tot de meest productieve auteurs van het genre behoren Herman Natzijs, die werkzaam was bij uitgeverij Den Hertog en die velen aan zich heeft verplicht met de bezorging van Ledebors *Verzamelde geschriften* (drie banden, 1977-1980), Gouwenaar John Mastenbroek, decennialang op zijn vrije zaterdagen bibliothecaris van de Theologische School van de Gereformeerde Gemeenten, Henk Florijn en Rens Vogelaar, beiden oud-student van De Driestar, en Han Vermeulen, die zich over de oud-gereformeerde varianten van de kleine kerkgeschiedenis heeft ontfermd.

De groeiende interesse blijkt ook uit het in 1996 gestarte tijdschrift *Oude Paden*, dat geheel gewijd is aan deze kleine kerkgeschiedenis. Nu tientallen levens van dominees zijn beschreven, lijkt de interesse overigens wat af te nemen. Het is niet duidelijk of het genre zich zal continueren en in welke richting het zich zal ontwikkelen. Al dit werk draagt zeer nadrukkelijk de bevindelijk gereformeerde nestgeur en is daarom alleen voor insiders bestemd; de aandacht voor het kleinste detail en het ontbreken van analyse en kritische zin kleuren dit type publicaties.

De domineesbiografieën hebben sterk hagiografische trekken en portretteren die dominees als geestelijke autoriteiten: zij hebben de leer verdedigd, met hun levenswandel gesticht, tot hun laatste ademtocht gepreekt en nooit één druppel water bij de wijn gedaan. Hun geestelijke status ontlene ze naast hun ambt in niet onbelangrijke mate aan hun bijzondere geestelijke ondervindingen, die in de kleine kerkgeschiedenis als voorbeeld en model van spiritualiteit worden gepresenteerd.¹²

De kleine kerkgeschiedenis verdient een volwaardige bibliografie en vormt met alle tekortkomingen die eraan kleven een veelbelovend corpus voor een groter en wetenschappelijk gefundeerd verhaal over de twintigste-eeuwse bevindelijk gereformeerden. Dat grote verhaal kan op verschillende manieren verteld worden. Wat mijzelf bijzonder intrigeert bij het lezen van de kleine kerkgeschiedenis zijn de contacten tussen lokaal georiënteerde vromen, het ontstaan en de opbouw van bovenregionale bevindelijke netwerken met gebruikmaking van uiteenlopende media, en de vraag of en hoe hier de basis is gelegd voor de latere reformatorische zuil.¹³

De eerste proefschriften

De bevindelijk gereformeerden danken hun naam aan het in 1985 verschenen sociologische proefschrift *Bewaar het pand* van C.S.L. Janse, destijds hoofdredacteur van het in 1971 opgerichte *Reformatorisch Dagblad*.¹⁴ De studie van Janse kon nauwelijks op wetenschappelijke literatuur over zijn populatie steunen – in 1972 was het

imponerende taalhistorische proefschrift van C. van de Ketterij over de twintigste-eeuwse tale Kanaäns verschenen, maar van een historische contextualisering of een actuele sociologische bestandsopname was daarin geen sprake.¹⁵ Na de eerste-ling van Janse verscheen er aan het begin van de jaren negentig een handvol historische proefschriften. In 1990 verdedigde W. Fieret een dissertatie over de vooroorlogse jaren van de SGP, in 1991 promoveerde H. Florijn op een studie over de ledeboerianen – hij voegde het hoofdstuk toe dat Boogman aan Hofman had gevraagd, namelijk over de theologische verwantschap tussen de ledeboerianen en de Nadere Reformatie. In 1992 promoveerde de Zeeuwse historicus Jan Zwemer op *In conflict met de cultuur* waarin hij de veranderende positie van de bevindelijk gereformeerden – en dan met name van de SGP – in het midden van de twintigste eeuw onderzocht. In 1996 volgde een studie op de grens van geschiedenis en sociologie waarin C.P. Polderman de verhouding van de verschillende typen gereformeerden, waaronder de bevindelijken, tot het medium televisie problematiseerde.¹⁶ De reeds genoemde Golverdingen, inmiddels zelf predikant in de Gereformeerde Gemeenten, zette zijn kerkhistorische studies gestadig voort en promoveerde aan begin 2014 op ‘de kwestie-Kok’, een affaire die in 1950 leidde tot de afzetting van een predikant in de Gereformeerde Gemeenten.¹⁷

Deze promovendi behoorden zelf tot de bevindelijk gereformeerden. Hun

proefschrift vormde een erkenning voor hun in eigen tijd verrichte onderzoek en kan tegelijk gezien worden als een vorm van emancipatie, mede als gevolg van de scholing die De Driestar had geboden (Fieret, Florijn en Golverdingen zijn oud-studenten van de kweekschool). Voor buitenstaanders bleef de bevindelijk gereformeerde geschiedenis en actualiteit een esoterische en moeilijk te doorgronden wereld. Zwemer was de enige van deze promovendi die zijn onderzoek in een door de universiteit betaald project uitvoerde, en ook de enige die zich distancieerde van de bevindelijk gereformeerde subcultuur. Deze wetenschappelijke reflectie op het verleden van de bevindelijk gereformeerden werd door de groep zelf niet onverdeeld positief ontvangen. Wetenschap is op zichzelf al een tak van sport waar zij de nodige argwaan tegen koestert; daar komt bij dat deze studies het verleden historiseren, op afstand zetten en kritisch analyseren, terwijl, zo blijkt vooral uit de reacties op deze reeks proefschriften, voor veel bevindelijk gereformeerden het verleden ‘levend’, onaantastbaar en niet gehistoriseerd is, te meer daar in dat verleden de normen liggen voor het leven en geloven in het heden.¹⁸

Afwijzing, kritiek en onbegrip waren het gevolg. Want elke studie bevatte wel een of meer elementen die tot reflectie aanleiding gaven: de houding van SGP-leider Kersten tegenover de bezetter in de Tweede Wereldoorlog (Fieret), de constatering dat Ledeboer in tegenstelling tot zijn opvolgers een ‘onvoorwaardelijk aan-

bod van genade' leerde (Florijn), de analyse dat de bevindelijk gereformeerde kerkgenootschappen zich kenmerken door een labadistische gemeentestructuur en de observatie dat de Gereformeerde Gemeenten in de jaren zeventig een proces van 'verrechtsing' hebben doorgemaakt (Zwemer). De zorgvuldig afgewogen conclusie van Golverdingen dat er tussen Kersten en Kok geen fundamenteel 'leerverschil' was over het aanbod van genade, is door ds. J. Roos, de huidige voorman van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, bestreden.

De bevindelijk gereformeerden vormen een relatief recente populatie in het Nederlandse religieuze landschap; ze zijn volop onder ons aanwezig, en om die reden vormen ze niet alleen voorwerp van historische maar meer nog van sociologische studie. Janse's term bevindelijk gereformeerden werd door de VU-hoogleraar godsdienstsociologie Gerard Dekker overgenomen in zijn sociologische typologieën van de verschillende soorten gereformeerden, en kreeg daarmee een definitieve plaats in de godsdienstsociologie als groep met eigen karakteristieken.¹⁹ Zijn leerling en opvolger Hijme Stoffels borduurde hierop voort in zijn studie *Als een briesende leeuw* (1995) waarin hij de soorten gereformeerden koppelde aan verschillende attitudes tegenover de moderniteit.²⁰ Godsdienstpsychologie en culturele antropologie toonden ook enige interesse in dit merkwaardige groepje zeer orthodoxe en wereldmijdende gereformeerden. Nicolette Hijweege promoveerde in 2004 bij

de godsdienstpsycholoog J.A. van Belzen op een onderzoek naar bekeringsverhalen in bevindelijk gereformeerde kring; Van Belzen zelf publiceerde al eerder een tamelijk onopgemerkt gebleven artikel over bevindelijke lichaamstaal.²¹ José Baars-Blom onderzocht de geloofsovertuigingen van hedendaagse 'refomeisjes'.²²

Veel van deze studies zijn gebaseerd op enquêtes en diepte-interviews met 'levend materiaal'. De sociaal-wetenschappelijke benadering heeft haar eigen methoden en instrumenten; de historicus ziet de vaak zeer uitvoerige verantwoording hiervan, die soms bijna de helft van een proefschrift in beslag neemt, altijd met enige verbazing aan. De gepresenteerde data hebben door die streng-wetenschappelijke onderbouwing hun relatieve waarde voor de historicus, als vergelijkingsmateriaal voor historische casuïstiek of, over een aantal jaren, als historische bron. Een van de belangrijkste beperkingen van deze methodiek, zoals met name toegepast door Hijweege, is het ontbreken van elke vorm van ontwikkeling. Er wordt een uitermate statisch beeld geschetst van de bevindelijk gereformeerden en, bijvoorbeeld, de verschillende varianten van bekeringsverhalen. Maar de bevindelijk gereformeerden komen ook ergens vandaan, ze hebben een ontwikkeling doorgemaakt en bevinden zich in relatie tot de moderniteit in een continu transformatieproces. Zonder een dergelijk ontwikkelingsperspectief verliezen deze studies naar mijn opinie een belangrijk deel van hun relevantie.

Gerard Dekker en Hijme Stoffels treden met enige regelmaat als spreker op in bevindelijk gereformeerde kring, worden gevraagd hun visie te geven op bezinningsmeetings over de toekomst van de gereformeerde gezindte en worden als externe experts door het *Reformatorisch Dagblad* geconsulteerd in artikelenseries over (het einde van) de reformatorische zuil. Tegelijkertijd kunnen de sociologische studies, net als de historische proefschriften, op kritiek rekenen vanuit de zuil. Een voorbeeld daarvan is de discussie tussen Gerard Dekker en dr. ir. J. van der Graaf, de voormalig algemeen secretaris van de Gereformeerde Bond. Naar aanleiding van een nieuwe versie van het sociologisch onderzoek *God in Nederland* haalde Van der Graaf in 2007 op forse toon uit naar het vakgebied. Wanneer, vroeg hij zich af, worden we verlost van dit soort onderzoeken? Sociologen denken dat ze geloofs-overtuigingen kunnen meten, maar de Heilige Geest laat zich niet narekenen en mensen passen eigenlijk niet in de hokjes van de socioloog. Daarmee degraderen de sociologen geloof tot een meetbaar en maatschappelijk verschijnsel. Dit 'wetenschappelijke gesjoemel met het heilige' achtte van der Graaf ontluisterend. Zelfs het bevindelijk gereformeerde leven, aldus van der Graaf, is sinds de dissertatie van C.S.L. Janse meetbaar en onderworpen aan een reeks criteria waaraan een mens moet voldoen om bevindelijk gereformeerd te mogen heten. Daarop legde Gerard Dekker nog maar eens uit wat zijn vak inhield. Sociologen weten natuurlijk best dat ge-

loof niet is te meten, en dat pretenderen wij dan ook niet, aldus Dekker. Maar ook theologen kunnen dat niet. Dat betekent natuurlijk niet dat het onmogelijk is het geloofsleven van mensen te onderzoeken. Kritiek op de godsdienstsociologie komt vaak van mensen die niet goed raad weten met de resultaten en uitkomsten, ze zijn bang voor de negatieve ontwikkelingen die het onderzoek blootlegt. Maar angst is een slechte raadgever; kerken en opinie-leiders zouden er beter aan doen de conclusies ter harte te nemen en er iets mee te doen.²³

De reflex van Van der Graaf dook onlangs weer op bij kerkhistoricus en columnist Bart Jan Spruyt in zijn recensie van het godsdienstsociologische proefschrift van Teus van de Lagemaat over de Gereformeerde Bond. 'Sociologische studies', meent Spruyt, 'kunnen in kerkelijke kring veel schade aanrichten.' Sociologisch onderzoek levert weliswaar concrete en juiste informatie op, maar door het binnenwereldlijke en relativerende perspectief wordt alleen het menselijke verhaal verteld, terwijl als het over de kerk gaat er ook theologisch gesproken hoort te worden.²⁴ Als ik Spruyt goed begrijp, wil hij dat er over geloof en kerk vooral ook 'profetisch' wordt gesproken. Maar gedachtig aan Dekkers reactie op Van der Graaf zou ik zeggen dat de godsdienstsociologie dan juist nodig is om daarvoor het materiaal te leveren en een juiste taxatie van de stand van zaken te kunnen maken. Tegelijkertijd schuilt er bij Van der Graaf en Spruyt een onuitge-

sproken onbehagen over de objectivering die de sociologie bewerkstelligt. Alsof je bij een psychiater op de sofa bent beland die over jou in de derde persoon spreekt en daarvoor een taal hanteert die jij nooit zou gebruiken om jezelf te omschrijven.

De bovenstaande inventarisatie – die geen volledigheid pretendeert – markeert de belangrijkste historiografische aandacht voor de bevindelijk gereformeerden. Samenvattend zouden we kunnen zeggen dat er vier benaderingen zijn te onderscheiden: (1) de kleine kerkgeschiedenis sinds 1964, met veel oog voor detail, geschreven voor de insiders, niet-wetenschappelijk van karakter, maar wel een belangrijke bron van informatie en nieuwe details; (2) de sociologische interesse vanaf 1985 die de bevindelijk gereformeerden behalve een naam ook een inmiddels gerespecteerde plaats hebben opgeleverd in de periodieke onderzoeken naar ‘God in Nederland’; (3) de politiek-historische onderzoekslijn die voornamelijk op de SGP is gericht;²⁵ (4) de ‘klassieke’ kerkhistorische benadering in de zin van onderzoek geconcentreerd rond kerkelijke instituten en hun voorgangers. In het eerste decennium van de eenentwintigste eeuw is hier een nieuwe, interdisciplinaire benadering aan toegevoegd van wat intussen de biblebelt is gaan heten, een term die geografie en groepscultuur met elkaar verbindt. Voor ik daar op inga, benoem ik de twee belangrijkste redenen waarom de bevindelijk gereformeerden relatief laat aan hun opmars in de historiografie zijn begonnen.

De jaren zestig

De ontluikende wetenschappelijke aandacht voor de bevindelijk gereformeerden in de late jaren zestig heeft denk ik met twee ontwikkelingen te maken: met de maatschappelijke positie en met het zelfbeeld van de bevindelijk gereformeerden. Tot aan de jaren zestig waren de bevindelijk gereformeerden als aparte groep niet bijzonder opvallend of herkenbaar in het geheel van de Nederlandse samenleving. De culturele revolutie die in die jaren op allerlei terreinen doorbrak, ook in de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken, maakten de bevindelijk gereformeerden opeens zichtbaar als een entiteit met een afwijkend, conservatief en traditioneel gedragspatroon. Hun van de meerderheid afwijkende keuzes begonnen op te vallen: geen vaccinatie, geen vrouw in het ambt, geen homodocent voor de klas, (vrijwel) geen televisie, daarentegen een strenge zondagsviering en eigen codes met betrekking tot taal, kleding en andere vormen van leefstijl.

De modernisering van de samenleving zorgde ervoor dat de bevindelijk gereformeerden ook geografisch zichtbaar werden: ze hadden altijd in de brede protestantenband geleefd, de diagonale lijn op de kaart van Nederland, van het zuidwesten naar het noordoosten. Nu die protestantenband uitdunde, moderniseerde en zijn orthodoxe leefstijl stilaan verliet, werd de daarbinnen gelokaliseerde bevindelijk gereformeerde strook beter zichtbaar. De kaartjes in de krant bij verkiezingsuitslagen en polio-epide-

mieën maken deze biblebelt zichtbaar: ze is gecentreerd op een smalle strook land van Terneuzen via de Alblasserwaard en Gouda naar Staphorst en Rijssen.²⁶ Het proces van separatie dateert niet pas van de jaren zestig – Kersten heeft er in de jaren 1910-1930 een belangrijke basis voor gelegd – maar kreeg toen door de snelle maatschappelijke veranderingen wel een sterke impuls. Het leidde bij de bevindelijk gereformeerden zelf, als reactie op deze ontwikkelingen, tot verdergaande organisatie en toenemende codificering van leefstijl, ethiek en dogmatiek. Het *Reformatorisch Dagblad* vulde daarin een belangrijke rol, evenals de na de Mammoetwet van 1968 gestichte reformatorische scholen voor voortgezet onderwijs. Deze scholen brachten enkele duizenden jongeren uit diverse regio's bijeen en ontwikkelden zo hun eigen dynamiek in het kader van de reformatorische verzuiling.

Dit zichtbaar worden van de biblebelt leidde bij outsiders tot interesse in een tot dan toe tamelijk verscholen groep, een groep die door deze nieuwe ontwikkelingen ook van karakter zou veranderen. Vooral voor godsdienstsociologen was de biblebelt erg interessant als een kleine breuk in de dominante trends van individualisering, liberalisering en secularisering. Journalistiek onbegrip is overigens nooit ver weg ('Taliban op klompen'), soms gevoed door 'afrekeningsliteratuur' als Gertjan van Dijks *Het geloof der vaderen* (1996). Intussen heeft ook de literatuur bij monde van Jan Siebelink, Franca Treur, Robert Haasnoot en anderen de bevinde-

lijk gereformeerden ontdekt en worden ze geportretteerd als de laatste resten van orthodox calvinisme met een sterk existentieel (bevindelijk) besef van 'dood en eeuwigheid', en daarmee bijna of helemaal tot model gemaakt van een soort Oudhollands gereformeerdendom, waarop we alleen nog maar met afgrijzen of een heel klein beetje tederheid terug kunnen zien. Insiders werden zich voor het eerst – of meer dan ooit – bewust van hun aparte positie in de moderne samenleving en mede in dat licht begonnen ze zich te verdiepen in hun geestelijke wortels.

De Nadere Reformatie

De tweede factor die de relatief late opkomst van de (semi-)wetenschappelijke aandacht voor de bevindelijk gereformeerden kan verklaren, is het zelfbeeld van de bevindelijk gereformeerden. In de perceptie van de bevindelijk gereformeerden liggen hun geestelijke wortels dieper in de geschiedenis verankerd dan 1918 (oprichting SGP), 1907 (oprichting Gereformeerde Gemeenten), 1906 (oprichting Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk), 1834 (Afscheiding) of welk negentiende- of vroegetwintigste-eeuws momentum we daarvoor ook aan kunnen wijzen. De bevindelijk gereformeerden weten zich qua identiteit sterk verbonden met de Dordtse Synode en de Drie Formulieren van Enigheid en vinden hun geloof uitgedrukt in de Statenvertaling van 1637. Ze zien hun geestelijke worteling met name in de 'oude schrijvers' of 'oudvaders' uit de Nadere Reformatie,

een Nederlandse vroomheidsbeweging in het kielzog van de zestiende-eeuwse Reformatie die na de hervorming van de leer de reformatie der zeden ter hand nam en een godzalig leven propageerde. Mede geïnspireerd door het Engelse puritanisme besteedde de Nadere Reformatie bijzondere aandacht aan de 'bevinding', de geestelijke ervaring, de relatie tussen God en de ziel; door richtlijnen te ontwikkelen, kon de ervaring gekwalificeerd worden, want niet alle bevinding was de 'ware bevinding'.

Gezien dit historisch verankerde zelfbeeld is het niet verwonderlijk dat in de eigen groep de aandacht vooral uitging naar de zeventiende en achttiende eeuw en veel minder naar de tijd die daarop volgde. Dat was, zo beseften de bevindelijken, een tijd van geestelijk verval en kerkelijke versplintering in een samenleving die door ongelof en revolutie werd gedreven. De aandacht voor het gereformeerde erfgoed, dat grote geestelijke autoriteit had, leidde in 1977 tot de start van het *Documentatieblad Nadere Reformatie* en in 1983 tot de oprichting van de Stichting Studie der Nadere Reformatie. De hervormde predikant Jan van der Haar (1917-2001), een groot collectioneur van oude drukken, kan haar geestelijke vader genoemd worden; met een aantal dertigers, onder wie de predikant Willem op 't Hof - 'uiterst rechts' in de Nederlandse Hervormde Kerk gepositioneerd - en de historisch pedagoog Leendert Groenendijk, werkzaam aan de Vrije Universiteit, legde hij een nieuw studieveld bloot. In

enkele decennia verwierven zij zich een gerespecteerde positie in de academische geschiedschrijving waar de Nadere Reformatie inmiddels een bekend fenomeen is geworden.

Ze wisten ook nieuwe generaties studieuze amateurs en beginnende wetenschappers te inspireren. Een van deze jongeren, Fred van Lieburg, was in 1988 betrokken bij de oprichting van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis. Deze student maatschappijgeschiedenis aan de Rotterdamse Erasmus Universiteit had in 1986 een opmerkelijk artikel gepubliceerd in het *Documentatieblad Nadere Reformatie* waarin hij pleitte voor 'een mentaliteitsgeschiedenis van het Nederlandse volkspiëtisme' en waarin hij het piëtisme als een vier eeuwen omspannende beweging voorstelde, een stroming die de Nadere Reformatie en de Afscheiding met elkaar verbond.²⁷ In 1989 publiceerde hij liefst twee boeken over de Nadere Reformatie: een bronnenstudie over de Utrechtse vroomheidsbeweging ten tijde van Gisbertus Voetius en een analyse van een achttiende-eeuwse polemiek over de zekerheid van het geloof, een typerend thema voor de zogenaamde tweede generatie nadere reformatoren, ook wel aangeduid als gereformeerde piëtisten.²⁸ De auteur studeerde in Rotterdam bij Willem Frijhoff - vandaar zijn pleidooi voor mentaliteitsgeschiedenis - en volgde colleges bij A.Th. van Deursen aan de Vrije Universiteit. Hij trad in beider voetsporen en zou na 1989 nog veel van zich laten horen. Fred van Lieburg voegde met zijn

studies uit 1989 ten minste één nieuwe dimensie toe aan het onderzoek naar de Nadere Reformatie. Het *Documentatieblad Nadere Reformatie* had een sterk bibliografische inslag en zou dat in de loop der tijd behouden, evenals de aandacht voor 'leven en werk' van de individuele vertegenwoordigers van de vroomheidsbeweging. Van Lieburg had in het spoor van zijn leermeesters de archieven zelf bestudeerd en het optreden van de gereformeerde predikanten van Utrecht aan de hand van de kerkenraadsnotulen blootgelegd. Hij nuanceerde daarmee het beeld dat de Nadere Reformatie een aparte groep in de Gereformeerde Kerk was en toonde aan dat ze in het geheel van de kerk haar plaats had.

De Nadere Reformatie volgens de interpretatie van genoemd tijdschrift en stichting moeten we, denk ik, als een identiteitsconstructie zien, als een uitgevonden traditie, een *lieu de mémoire* waarmee de bevindelijk gereformeerden zichzelf in de context van een moderniserende tijd van een historische legitimatie voorzagen. Dat blijkt onder andere uit de zeer uitvoerige pogingen om de vroomheidsbeweging en haar 'wezen' te definiëren, alsmede uit het samenstellen van een checklist aan de hand waarvan een rangorde kon worden vastgesteld van 'hoofdvertegenwoordigers', representanten en sympathisanten. Dat predikanten van de Gereformeerde Kerk in de Nederlandse Gouden Eeuw de vroomheid bevorderden, dat er verschillende gradaties in puriteinse en minder puriteinse figu-

ren waren, staat niet ter discussie; wel heeft de voortschrijdende historiografie – niet het minst dankzij het werk van Van Deursen, Frijhoff en Van Lieburg – laten zien dat een afzonderlijke Nadere Reformatie een *idée fixe* is, die eerder voortkomt uit de contemporaine piëtistische neiging tot classificatie en onderscheiding tussen 'waar' en 'vals', dan dat ze gesteund wordt door de historische ontwikkelingen.

Het inzicht in de Nadere Reformatie als uitgevonden traditie groeide in de loop van de jaren negentig. Daaraan droeg indirect ook de kennisname van de Duitse *Pietismusforschung* toe bij, een punt dat ik hier verder laat rusten.²⁹ Van Lieburg bouwde zijn oeuvre gestaag uit met studies over onder andere de rijke traditie van achttiende-eeuwse egodocumenten. In 1994 poogde hij in de bundel *De stille luyden* de voortgaande 'bevindelijke' lijn in de Nederlandse vroomheidsgeschiedenis te adstrueren aan de hand van een analyse van negentiende-eeuwse 'bekeringsgeschiedenissen'.³⁰ Maar die poging liet juist het tegenovergestelde zien: continuïteit in welke vorm dan ook viel niet te traceren. Mede dankzij nieuwe historiografische trends leerden we dat we de situatie juist omgekeerd moesten bestuderen: niet van de zeventiende en achttiende naar de negentiende en twintigste eeuw als een 'gouden bevindelijke draad' door de Nederlandse geschiedenis, maar als herinneringscultuur, uitgevonden traditie en projectie op het verleden.

In mijn proefschrift *Gereformeerde heiligen* (2005) worstelde ik zelf nog met een

vier eeuwen omspannende beweging van gereformeerd piëtisme, mede om aan de classificatieneiging van de Nadere Reformatie en de vervalthese met betrekking tot het achttiende-eeuwse piëtisme te ontkomen.³¹ Het inzicht van de Nadere Reformatie als een *invented tradition* brak bij mij het meest duidelijk door, toen ik samen met Van Lieburg een bundel over de ‘oudvader’ Theodorus van der Groe (1705-1784) redigeerde en daarin een bijdrage schreef over de twintigste-eeuwse uitvinding van deze zonderlinge profetische figuur als ‘Neerlands laatste ziener’. Leendert Groenendijk, die in het midden van de jaren negentig zijn aandacht naar heel andere onderzoeksthema’s verlegde, stootte met behulp van de psychoanalyse de grote Van der Groe van zijn sokkel en bracht hem terug tot menselijke proporties, inclusief de neuroses die daar soms bij horen.³²

Ik denk niet dat we de Nadere Reformatie ten grave hoeven te dragen; we kunnen het concept benutten als traditiebegrip om toe-eigeningsprocessen te bestuderen. Het *Documentatieblad Nadere Reformatie* blijft intussen boeiende studies bieden over het Europese vertaalverkeer van devotionalia en de levens en theologische gedachte-spinsels van voorgangers uit het verleden. Dat het intussen voornamelijk in handen is van de Hersteld Hervormde Kerk (ontstaan vanuit de Nederlandse Hervormde Kerk uit onvrede over de stichting van de Protestantse Kerk in Nederland in 2004) laat heel duidelijk zien dat het toe-eigeningsproces doorgaat. Van Deursen,

die altijd al over de nadere reformatie met kleine letters schreef, constateerde na kennisname van de discussie over het bestaan van een separate stroming in de Gereformeerde Kerk van de Nederlandse Republiek: ‘We hebben de nadere reformatie dus overschat.’³³ Zijn collega G.J. Schutte had al vroeg doorzien dat het om moderne toe-eigening van vroegmoderne vroomheid ging. In een overzichtsartikel in de *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* van 1993 attendeerde hij op de historiografische inhaalactie van de bevindelijk gereformeerden. Hij koppelde deze inhaalactie aan de ontwikkelingen in eigen kring: ‘Ze hebben hun zuil redelijk op orde gebracht en ook reeds enige vruchten van de verzuiling in de vorm van maatschappelijke aanvaarding, emancipatie en voortgaande ontwikkeling kunnen plukken.’ Nieuwe generaties vroegen om rekenschap van de afgelegde weg, en dat leidde tot een reeks van studies over zowel de vroegmoderne tijd als de moderne tijd. ‘Het legt’, aldus Schutte, refererend aan de Nadere Reformatie, ‘echter wel een zware hypotheek op de geloofwaardigheid van de geponeerde continuïteit.’³⁴

Ik heb deze uitweiding over de studie van de Nadere Reformatie gemaakt om te laten zien waarom de aandacht in bevindelijk gereformeerde kring voor een belangrijk deel uitgaat naar de tijd waarin we überhaupt nog niet over bevindelijk gereformeerden kunnen spreken. Ten tweede heb ik deze uitweiding nodig om te kunnen adstrueren dat de

‘ontdekking’ van de Nadere Reformatie als traditiebegrip tot hernieuwde studie van de bevindelijk gereformeerden heeft geleid in het licht van benaderingen als herinneringscultuur, uitgevonden tradities en narratieve constructies van zelfbeelden en daaraan verbonden historische verankeringen.³⁵ Voor de aanhangers van de visie dat de Nadere Reformatie als modern traditiebegrip opgevat moet worden, betekent dit overigens niet dat de vroomheidsbewegingen uit de zeventiende en achttiende eeuw geen betekenis meer zouden hebben, het betekent vooral dat we de twee onderzoeksterreinen van vroegmoderne vroomheid en moderne bevindelijkheid als twee separate maar op zichzelf even interessante domeinen moeten zien.³⁶ De winst van dit inzicht lijkt mij ook gelegen in het feit dat we de bevindelijk gereformeerde geschiedenis niet als een ‘aanhangsel’ van mindere kwaliteit en importantie van de Nadere Reformatie zien, maar dat beide bewegingen evenveel recht op onze aandacht hebben.

Het Biblebelt Netwerk

De idee dat de Nadere Reformatie een uitgevonden traditie is, werd ondersteund door de studie van Peter van Rooden over *Religieuze regimes* (1996), waarin een nieuw interpretatiekader werd geboden voor de ontwikkeling van kerk en godsdienst in Nederland. De Nederlandse religiegeschiedenis wordt hierin niet gepresenteerd als een verhaal van gelijkblijvende volksdelen in wisselende gestalten maar

als een geschiedenis met enkele radicale en diepingrijpende breukmomenten. Zo moet volgens Van Rooden de opkomst van de gereformeerde zuil van Abraham Kuiper vanaf ongeveer 1870 als een volstrekt nieuw fenomeen geïnterpreteerd worden, niet als een nieuwe historische gestalte van een eeuwenoude orthodoxe onderstroom.³⁷ Het laat zich raden dat een dergelijk inzicht zich gemakkelijk laat doorvertalen naar de bevindelijk gereformeerde groepsvorming aan het begin van de twintigste eeuw. Zowel de hervormd-gereformeerden als de Gereformeerde Gemeenten werden in het eerste decennium van de twintigste eeuw door hun leidslieden ‘uitgevonden’, waarop vervolgens Kuypers concept van zuilvorming – lokaal isoleren, nationaal organiseren – werd toegepast.³⁸

Het proces is op het lokale niveau van Gouda duidelijk aanwijsbaar. Rond 1900 begonnen de bevindelijk gereformeerden zich in de schaduw van de Sint-Jan te organiseren. In 1899 werd de Nederlandsche Hervormde Vereeniging Calvijn opgericht uit onvrede met de liberale prediking; vanaf 1920 belegde ze aan de Turfmarkt eigen kerkdiensten. Na een machtsstrijd met de kerkenraad over de vestiging van een hervormd-gereformeerde predikantsplaats, keerde in 1949, met de komst van ds. G. Boer, een groot deel van ‘Calvijn’ terug naar de Sint-Jan. In 1962, bij de intrede van een tweede Bondspredikant, werd het gebouw aan de Turfmarkt definitief gesloten.³⁹ Kort na de oprichting van ‘Calvijn’, in 1901, ontstond een informeel ge-

zelschap van bevindelijke zoekers die zich in de gevestigde kerken niet thuisvoelden. Vanaf 1905 huurden zij op zondagen de zaal 'Nederland' aan de Turfmarkt 54-56. In 1908 werd het gezelschap omgevormd tot Vrije Gereformeerde Gemeente, in 1910 sloot ze zich aan bij het jonge verband van de Gereformeerde Gemeenten. De gestage groei leidde ertoe dat in 1936 de Oranjekerk aan het Stationsplein (beter bekend als de Stationspleinkerk) in gebruik werd genomen.⁴⁰ Inmiddels was in 1933 een eigen kerkelijke school, de Graaf Jan van Nassauschool, geopend.⁴¹

In de tweede helft van de twintigste eeuw ontwikkelde Gouda zich tot een centrum van kerkelijke ellende. In 1953 scheurde het landelijke verband van de Gereformeerde Gemeenten; de Goudse predikant dr. C. Steenblok had daarin een hoofdrol en werd de voorman van de nieuwe Gereformeerde Gemeenten in Nederland.⁴² Landelijke trends van theologische uniformering leidden tot spanningen in de Gereformeerde Gemeenten, culminerend in de 'Goudse kwestie' van de jaren 1974-1977: een deel van kerkenraad en gemeente stond sceptisch tegenover deze tendensen. Hun neiging tot een meer 'evangelische' en 'ruimere' prediking leidde tot een hoogoplopend conflict dat eindigde met hun uittocht naar de Sint-Jan. De groep-Steenblok, in 1953 in het bezit gebleven van de Oranjekerk, scheurde in 1980 nogmaals wegens een afwijkend bevindelijk-theologische positie van de toenmalige predikant. De Oranjekerk behoorde sindsdien tot een

De Oranjekerk, beter bekend als de Stationspleinkerk, werd op 8 december 1936 in gebruik genomen. Gezien de bouwmaterialen rechts op de voorgrond dateert deze foto vermoedelijk uit 1936 of 1937 (collectie J. Mastenbroek te Gouda).

van de zeven 'Gereformeerde Gemeenten in Nederland (buiten verband)'. Op het Goudse niveau werd de breuk in 2009 geheeld.

De Goudse kerkhistoricus Paul Abels heeft zijn stad weleens het Rijssen van Holland genoemd.⁴³ Voor de kwantitatieve religieuze verhoudingen gaat de vergelijking mank, maar voor de perceptie en beeldvorming klopt zij wel: Gouda vertegenwoordigt in het Zuid-Hollandse verstedelijkte landschap de biblebelt, met haar relatief grote reformatorische kerken, haar reformatorische scholen voor lager en voortgezet onderwijs – en niet in het minst dankzij pabo De Driestar die sinds 1954 in Gouda is gevestigd. De bevindelijke dynamiek van Gouda is een twintigste-eeuws proces dat zich niet laat verklaren vanuit het lokale religieuze verleden: dat was tot het begin van de twintigste eeuw respectievelijk remonstrants, tolerant en liberaal geweest. Van Roodens these heeft dus sterke papieren

en zou voor de bevindelijke geschiedenis verder geëxploreerd kunnen worden.

Nu de bestudering van de biblebelt zich had bevrijd van de last van het verleden ofwel van de continuïteitsgedachte met de Nadere Reformatie, kon ze met nieuw elan worden opgepakt. Van Lieburg organiseerde in 2006 een symposium over ‘refogeschiedenis’ – naar de populaire benaming ‘refo’s’ die medio jaren tachtig in eigen kring gangbaar was geworden.⁴⁴ Ongeveer in dezelfde tijd ontwikkelden Van Lieburg en ondergetekende plannen voor een Documentatiecentrum Nederlands Piëtisme. Het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlandse Protestantisme na 1800 (HDC), gevestigd aan de VU, ontbrak het hiervoor niet alleen aan middelen, maar had met zijn nog steeds sterk neocalvinistische profiel ook weinig interesse.

Intussen toonde de Gereformeerde Bijbelstichting (GBS) wel belangstelling; ze had zojuist een waardevolle collectie bijbels en ‘oudvaders’ van ing. W. van Gent gedoneerd gekregen en wilde mede naar aanleiding daarvan een studiecentrum oprichten waarvoor ze nog geen uitgekristalliseerde plannen had ontwikkeld. Ik heb er van 2006 tot 2008 gewerkt; de uitgesproken intentie van bestuurszijde om ruimte te creëren voor een Documentatiecentrum werd echter lopende het traject teruggedraaid. Verlate kennisname van de recente vruchten van biblebelt-onderzoek veroorzaakten een reflex gelijk aan die van Van der Graaf en Spruyt: de bevindelijkheid kan eigenlijk niet wetenschappelijk

bestudeerd worden. In 2010 kwam met de online database Digibron van de Erdee Media Groep – uitgever van het *Reformatisch Dagblad* – een enorm bronnencorpus digitaal beschikbaar. De behoefte aan een locatie waar ‘refoarchieven’ op termijn op een professionele wijze beheerd en ontsloten worden, is daarmee echter nog niet geheel verdwenen. Een overkoepelend kerkelijk archief wordt belemmerd door de onderlinge verdeeldheid en de fase om archieven openbaar te maken is nog niet aangebroken. Een andere belemmerende factor is het particuliere karakter van de privécollecties van de voormannen van de kleine kerkgeschiedenis. De kennis van en het onderzoek naar de bevindelijk gereformeerde geschiedenis zou een vlucht vooruit kunnen maken als er een publieke bewaarplek gecreëerd zou worden.

Het symposium over ‘refogeschiedenis’ resulteerde in een bundel die op haar beurt weer mede de aanleiding was tot de oprichting van het Biblebelt Netwerk waarin het uitwisselen van onderzoeksgegevens door middel van netwerkbijeenkomsten structureel gestalte heeft gekregen.⁴⁵ Het netwerk is een initiatief van een aantal uit de biblebelt afkomstige VU-wetenschappers: Fred van Lieburg (voorzitter; geschiedenis), Johan Roeland (antropologie en mediastudies), Maarten Wisse (theologie) en ondergetekende (geschiedenis en pedagogiek). Het netwerk draagt een sterk interdisciplinair karakter en betreft bovendien maatschappelijke partners uit de biblebelt zelf bij haar activiteiten; de laatste jaren is er in

de bevindelijk gereformeerde kring meer openheid en een grotere neiging tot zelf-onderzoek, die samenwerking vergemakkelijkt. De rol van de historici in dit alles is het exploreren van de historische dimensie van de bestudeerde ontwikkelingen, die afhankelijk van dat wat bestudeerd wordt cultureel, politiek, theologisch, kerkelijk-institutioneel of nog weer wat anders kan zijn. De belangstelling voor de eerste netwerkbijeenkomst over 'de virtualisering van de biblebelt', gehouden op 1 november 2013, wijst er op dat er serieuze interesse is in biblebelt-onderzoek.⁴⁶ Een tweede bijeenkomst voor het najaar van 2014 staat inmiddels in de steigers en zal gaan over kerkbouw in de biblebelt, mede naar aanleiding van de 'refodomes' die de laatste jaren – tegen alle trends van kerk-sluiting in – in plaatsen als Barneveld, Opheusden, Elspeet en Gouda verrijzen.

Intussen herhaalde zich kort na de start van het netwerk de discussie of bevindelijkheid zich wetenschappelijk laat onderzoeken. Het 'wezen' van de gereformeerde gezindte, schreef de theoloog dr. W. van Vlastuin, is door wetenschappers niet te peilen. Kwantitatieve sociologische benaderingen kunnen zinvol materiaal opleveren, maar niet meer dan dat, en mogen ook niet in de plaats komen van een theologische kwalitatieve benadering. Een theologische en profetische attitude is nodig om kerk en cultuur door te lichten. Dr. Bart Jan Spruyt wees erop dat de biblebelt-studies, 'veelal sociologisch van aard', tot ontluisterende conclusies zullen leiden. Het binnenwereldlijke per-

spectief laat ons alleen de menselijke kant van de 'refo-folklore' zien; beter is een omgang met het verleden die een perspectief opent op de katholiciteit van christendom en cultuur die helend kan werken in het heden.⁴⁷ Het is interessant te constateren dat wetenschap hier beperkt wordt tot het kwantitatief-sociologische en het kwalitatief-theologische, die bovendien een tegenstelling zouden vormen. Daarmee worden aan de theologie als wetenschap ook pretenties toegeschreven die ze in de praktijk niet waar kan maken.

De Driestar als spiegel van de refozuil

De bevindelijk gereformeerden hebben in de loop der tijd steeds wisselende benamingen gekregen, zoals het pejoratieve zwartekousenkerken, het intern geprefereerde gereformeerde gezindte en het hedendaagse biblebelt. Dat laatste woord is trouwens als synoniem van bijbelgordel sinds 2005 in de Dikke Van Dale opgenomen; het woordenboek voegde in mei 2014, als een van de duizend nieuwe woorden, een nieuwe variant toe: hoedjeskerk = streng protestants kerkgenootschap, synoniem: zwartekousenkerk.⁴⁸ Wegens de veranderende context waarin de groep zich manifesteert, zou een definitie in 1960 anders hebben geluid dan in 2000. Zo er al sociologische karakteristieken en theologische kenmerken te noemen zouden zijn, gaan die niet voor alle bevindelijken in alle contexten op. Het deel van de Gereformeerde Bond dat bevindelijk gereformeerd genoemd kan worden, overlapt

In 2013 werd het gebouwencomplex van De Driestar aan de Burgemeester Jamessingel uitgebreid. Het internaat uit de jaren zestig maakte plaats voor een nieuwe studentenflat.

in genen dele met de Oud Gereformeerde Gemeenten. Bruikbaar dan een definitie lijkt mij de overtuiging dat de bevindelijk gereformeerden een ‘verbeelde gemeenschap’, een *imagined community* vormen die op een kerkmuren-overstijgend groepsgevoel van de bevindelijk gereformeerden zelf berust. De reformatorische zuil, met andere woorden, bestaat vooral in de hoofden van de refo’s en in de verbeelding van de niet-refo’s.

De Goudse pabo De Driestar vormt een goede spiegel van die zuil en haar interne ontwikkeling. Het boek dat ik in

2012 over deze instelling schreef, is het resultaat van een onderzoeksproject dat ik aan de VU heb uitgevoerd en dat grotendeels door De Driestar is gefinancierd.⁴⁹ Het laten verrichten van academische studie zonder invloed op de uitkomsten lijkt mij een uiting van een nieuw zelfbewustzijn, dat wellicht mede is ingegeven door het einde van de vanzelfsprekendheid van het voortbestaan van een reformatorische pabo binnen het Nederlandse onderwijsbestel. Mijn boek bevat naast het algemene historische verhaal ook een historisch-pedagogische analyse van de zoektocht naar ‘reformatorische pedagogiek’ die ik hier verder laat rusten. Ik wijs er alleen op dat Piet Kuijt, de stichter van de school, niet alleen een trouw volgeling van ds. Kersten was maar ook geprobeerd heeft een pedagogisch traktaat uit de Nederlandse gereformeerde traditie te revitaliseren. Hij bezorgde een gemoderniseerde heruitgave van *De geestelycke queeckerije* (1621) van de Middelburgse schoolmeester Johannes de Swaef (1594-1653), die later in de canon van de Nadere Reformatie is opgenomen, maar door Kuijt – in navolging van P.J. Meertens – nog tot ‘het Calvinistisch Piëtisme’ werd gerekend.⁵⁰ Kuijts poging om zijn kweekschool op een oudvaderlijke stam te enten, is echter nauwelijks aangeslagen. Een van de redenen daarvoor lijkt mij dat de Nadere Reformatie wel als inspiratiebron en legitimatie voor levensbeschouwelijke identiteit kan dienen, maar dat het gereformeerde erfgoed in pedagogisch opzicht zo ver van de twintigste eeuw is

verwijderd, dat hier hooguit nog lippen-dienst mogelijk is.

Ik heb het schrijven van het Driestarboek te baat genomen om de interpretatie van de bevindelijk gereformeerde geschiedenis als een geheel nieuw fenomeen sinds ongeveer 1900 verder uit te werken. De school, in 1944 in Zeeland opgericht, verhuisde in 1954 min of meer toevallig naar Gouda, verdreven door de Watersnoodramp en gedwongen een centrale ligging te zoeken die opname in het kweekscholenplan en daarmee overheidssubsidie mogelijk zou maken. Het organiserend principe van De Driestar berustte op interkerkelijkheid, een naorlogs verschijnsel dat de uitbouw van de reformatorische zuil vanaf het einde van de jaren zestig vleugels heeft gegeven. De kweekschool werd een hoeksteen van de zuil: als 'SGP-universiteit' oftewel kader-school voor sleutelposities in de zuil heeft ze tot het midden van de jaren tachtig een prominente rol gespeeld. De emancipatie in eigen kring en de democratisering van het universitaire onderwijsbestel leidden vervolgens tot een verandering van de studentenpopulatie. Met de hbo-lectoraaten lijkt De Driestar haar oude rol van 'refo-universiteit' terug te willen veroveren.

De reformatorische zuil, zo blijkt uit de Driestarcasus, was geen statisch huis en al helemaal niet uit marmer gebeiteld. Gedrag en levensstijl van de Driestarstudenten, die voor een deel in internaten verbleven, laten zien dat de zuil altijd poreus is geweest: welke regels er ook werden opgesteld, de 'wereld' sijpelde bin-

nen. Terwijl de buitenwereld De Driestar naar analogie van de hoedjeskerk als een strenge rokkenschool betitelt, ontwikkelt de wereldverkenning van de reformatorische jongeren zich in werkelijkheid niet bijzonder afwijkend van hun leeftijdsgenoten. Bioscoop- en cafébezoek, drugs- en drankgebruik, de macht van koning Voetbal, de nozembaard en het beatlekapsel, het kwam allemaal voor. Nader onderzoek naar de maatschappelijke aspecten van de biblebelt, waaronder bijvoorbeeld het studentenleven op De Driestar, zal ons beeld van de refozuil bij kunnen stellen; de klassiek-kerkhistorische benadering richt zich alleen op dominees en kerken die uit de aard der zaak nauwelijks een connectie met 'de wereld' maken.

De Driestar is ook een spiegel van de zuil omdat er voortdurend discussie is geweest met de achterban over de identiteit. De zuil heeft haar eigen dynamiek gekregen waardoor De Driestar niet meer helemaal overlapt met die zuil: voor een deel van de zuil is de onderwijsinstelling 'te breed' en 'te ruim' geworden. De zuil moeten we daarom ook niet zozeer zien als een statisch en uniform geheel maar als een mozaïek van bevindelijke gereformeerde groepen met elk een eigen subidentiteit; als ze met elkaar in contact worden gebracht, leidt dat tot de nodige discussie, soms tot conflict en vaker tot vruchtbare samenwerking. Als *imagined community* is die zuil tegenwoordig voor een belangrijk deel in het online universum gelokaliseerd. Daaruit blijkt niet alleen de moderniteit maar ook het ver-

mogen tot aanpassing van de bevindelijk gereformeerden. In dit kader pleitte dr. ir. S.M. de Bruijn, lector nieuwe media aan De Driestar (een joint venture met het Reformatorisch Dagblad) op de eerste Biblebelt Netwerkbijeenkomst voor het creëren van een hechte online gemeenschap, een ‘zuil 2.0’.

Het voorbeeld van De Driestar als thema van biblebelt-studies is veelbelovend. Ik zie het als deel van het grote verhaal dat de biblebelt-studies de komende jaren zullen moeten vertellen, namelijk dat van de verhouding van de bevindelijk gereformeerden tot de moderniteit in de twintigste en eenentwintigste eeuw. De paradoxale vraag die daarbij aan de orde zal moeten komen, is hoe de biblebelt als ‘contrastgemeenschap’ de resultante is van de moderniteit waar zij regelmatig mee in botsing komt. Het antwoord op die vraag kunnen we reserveren voor de jubileumbundel van de VNK in 2039.

Dr. John Exalto (1977) is docent en onderzoeker in de historische pedagogiek aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Hij is hoofdredacteur van het Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis en mede-initiatiefnemer van het Biblebelt Netwerk. Een van zijn recente publicaties is Hemels Hoevelaken. Religiegeschiedenis van een valledorp (2013).

88. L. Mees, 'De datering van een nieuw-ontdekte "Misse-verclaringhe" uit het begin der 16^e eeuw', *Franciscana* 5 (1950) 27-31.
89. *Ibidem*, 30 noot 18.
90. Over Gerrit zelf: *BBFN saec.XVI Pars biographica*, 7-13. Eerste editie: NK 982. De hele reeks van edities opgesomd *BBFN saec.XVI Pars biographica*, 8-11. Grondige analyse van het werk in: L. Mees, 'Het "Boexken van der missen" van Gherit van der Goude (1506)', *Franciscana* 10 (1955) 93-100; 11 (1956) 1-16; 51-58. De toedracht bij het tot stand komen van het werk heb ik eerder behandeld in: Koen Goudriaan, 'Apostolate and Printing. The Collaciebroeders of Gouda and their Press,' in Ulrike Hascher-Burger, August den Hollander en Wim Janse (eds.), *Between lay piety and academic theology. Studies presented to Christoph Burger on the occasion of his 65th birthday* (Leiden/ Boston 2010) 433-452, aldaar 433-434.
91. Opsomming van de edities in Mees, 'Boexken van der missen', 98-99.
92. NK 1756. Voor het nu volgende zie Koen Goudriaan, 'Een Latijnse misverklaring met houtsneden uit 1512' in: *Kunstlicht. Liber amicorum: afscheid van Peter van Dael* (Amsterdam 2002) 53-59.
93. NK 1591 (er kan een niet bewaarde editie aan vooraf zijn gegaan). Over de auteur: *BBFN saec. XVI Pars Biographica*, 118-121.
94. Fol. n2v.
95. Enkele malen gedrukt als incunabel en postincunabel en onlangs opnieuw uitgegeven naar het enige handschrift, Leiden Ltk 1129 uit ca. 1462 in: Petty Bange, *Een handvol wijsheden. Eenvoudig geloof in de vijftiende eeuw: de Spieghel ofte reghel der kersten ghelove* (Nijmegen 2000). De bewuste passage hier op p. 63-66.
96. ILC 627
97. ILC 1986.
98. ILC 1989.
99. Gent UB 1734. De mistekst uitgegeven in: A. Janssens, *De heilige eucharistie* (Antwerpen/ Brussel/ Leuven 1929) 227-234.
100. Zie het materiaal verzameld door Smits van Waesberghe, 'Misverklaring',
101. Smits van Waesberghe, 'Misverklaring', 233-234. Het handschrift is Museum Catharijneconvent, BMH 96 (met de misverklaring op fol. 3r-57r), dat door de Bibliotheca Neerlandica Manuscripta globaal op de vijftiende eeuw wordt gedateerd.
102. Schlager, 'Über die Meßerklärung', 325. Het handschrift is Keulen, Historisches Archiv W 56 (van circa 1500); dit is nr 2097 in G. Gattermann (red.), *Handschriftencensus Rheinland. III delen* (Wiesbaden 1993). Gattermann noemt nog als nr 631 een handschrift te Düsseldorf, Universitäts- und Landesbibliothek B 177 (van 1497). De constatering in de tekst is voorlopig; of er van een tekst als bijvoorbeeld het *Bereitsel te kercken te comen* van de reguleren van Den Hem (ILC 1698) handschriften bestaan, moet nog nader worden uitgezocht.
103. ILC 627. De tekst is dus verwant aan die in handschrift Gent UB 1734: Janssens, *De heilige eucharistie*, 227-234.
104. ILC 1355 fol. 06r; ik heb het exemplaar in de Haagse KB gebruikt.
105. ILC 627 fol. lix; exemplaar in de Rosenwaldcollectie te Washington, digitaal geraadpleegd via de ISTC (1 juni 2014).
106. Het nu volgende is gebaseerd op het standaardwerk Adolph Franz, *Die Messe im deutschen Mittelalter. Beiträge zur Geschichte der Liturgie und des religiösen Volkslebens* (Freiburg im Breisgau 1902; herdruk Darmstadt 1963).
107. De Latijnse brontekst aangehaald Schlager, 'Über die Meßerklärung', 328.
108. Smits van Waesberghe, 'Misverklaring', 250-258
109. In 'Een Latijnse misverklaring', 55, heb ik stelling genomen tegen Mees, die in zijn 'Boexken van der missen', 2-7 de bron voor de misverklaring van Gerrit van der Goude heeft gezocht in de *Biga salutis* van een anonieme Hongaarse franciscaan. Het argument van Mees was met name het aantal van 33 episodes. Hoewel de episodes zelf niet precies overeenkomen, geef ik nu toe dat de keuze voor dit aantal wel heel specifiek is en op verwantschap tussen deze twee geschriften kan wijzen.
110. Franz, *Die Messe*, 618-637.
111. Saenger, 'Books of Hours', 153-155, citaat op p.155.

Van zwartekousenkerken naar biblebelt

1. John Exalto, *Wordt een heer! Kweekschool De Driestar en de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden* (Heerenveen 2012).
2. Anne van der Meiden, *De zwarte-kousen kerken. Portret van een onbekende bevolkingsgroep* (Utrecht 1968); zesde herziene druk onder de titel 'De zwarte kousen kerken'. *Bevindelijk heroverwogen portret* (Baarn 1993).
3. G.H. Kersten en J. van Zweden, *Kort historisch overzicht van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland en Noord-Amerika* (Utrecht 1947). Vgl. H. Hille, 'Ds. G.H. Kersten als kerkhistoricus' in: H. Florijn en J. Mastenbroek (red.), *Gerrit Hendrik Kersten. Grenswachter en*

- gids van de Gereformeerde Gemeenten (derde vermeerderde druk; Kampen 2008) 189-208. Als uiting van vroege historische belangstelling wijs ik ook nog op het boekje van de ledeboeriaanse voorganger N.H. Beversluis over Ledeboer: Ds. L.G.C. Ledeboer en zijne gemeenten. Zijne en hunne geschiedenis tot op heden (Middelburg 1900).
4. M. Golverdingen, Ds. G.H. Kersten. Facetten van zijn leven en werk (Amersfoort 1971; derde herziene druk, Houten 1993).
5. H.A. Hofman, Ledeboerianen en kruisgezinden. Een kerkhistorische studie over het ontstaan van de Gereformeerde Gemeenten (1834-1927) (Utrecht 1977).
6. Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden 95 (1980) 164-165.
7. Otto J. de Jong, Nederlandse kerkgeschiedenis (derde, aangevulde druk; Nijkerk 1986, eerste druk Nijkerk 1972) 370-371, 410.
8. Zie recent W.B. Kranendonk, Wakend aan Zijn poorten. De geschiedenis van de Gereformeerde Gemeente Kampen (Kampen 2010).
9. Rob van der Laarse, Bevoogding en bevinding. Heren en kerkvolk in een Hollandse provinciestad, Woerden 1780-1930 ('s-Gravenhage 1989); C. de Gast, Godsdienst en samenleving in het Land van Heusden en Altena. Confessie, bevinding en verzuiling, 1900-1961 (Tilburg 1993).
10. A. Bel e.a. (red.), De vereniging van 1907. De vereniging van de ledeboeriaanse gemeenten en de Gereformeerde Gemeenten onder het Kruis (Houten 1984); A. Bel e.a. (red.), Predikanten en oefenaars. Biografisch woordenboek van de kleine kerkgeschiedenis, 5 delen (Houten 1988-1999).
11. Zie o.a. H. Natzijl en H.J. van Dijk, Zoete banden die mij binden. Uit het gezelschapsleven in de Alblasserwaard (Houten 1995); J.P. Neven, Van hetzelfde huisgezin. Geestelijk leven langs de Hollandse IJssel (Houten 2006).
12. Vgl. John Exalto, "In u gloort na de beeltnis van Calvijn". Over de bevindelijk gereformeerde heldencultus', Tijdschrift voor Nederlandse kerkgeschiedenis 7 (2004) 35-41.
13. Vgl. over deze thematiek John Exalto, Wandelende bijbels. Piëtistische leescultuur in Nederland 1830-1960 (Zoetermeer 2006).
14. C.S.L. Janse, Bewaar het pand. De spanning tussen assimilatie en persistentie bij de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden (Houten 1985).
15. C. van de Ketterij, De weg in woorden. Een systematische beschrijving van piëtistisch woordgebruik na 1900 (Assen 1972).
16. W. Fieret, De Staatkundig Gereformeerde Partij 1918-1948. Een bibliocratisch ideaal (Houten 1990); H. Florijn, De ledeboerianen. Een onderzoek naar de plaats, invloed en denkbeelden van hun voorgangers tot 1907 (Houten 1991); Jan Zwemer, In conflict met de cultuur. De bevindelijk gereformeerden en de Nederlandse samenleving in het midden van de twintigste eeuw (Kampe
17. M. Golverdingen, Om het behoud van een kerk. Licht en schaduw in de geschiedenis van de Gereformeerde Gemeenten, 1928-1948 (Houten 2004); idem, Vernieuwing en verwarring. De Gereformeerde Gemeenten 1946-1950 (Houten 2014).n 1992); C.P. Polderman, Kerk en wereld. Een studie over gereformeerden en hun uiteenlopende relaties met televisie in het licht van politiek, cultuur en theologie (Leiden 1996).
18. Herman Paul, 'Een verleden zonder historiciteit. Historische levensidealen en antihistorisme in het bevindelijke protestantisme' in: Fred van Lieburg (red.), Refogeschiedenis in perspectief. Opstellen over de bevindelijke traditie (Heerenveen 2007) 158-181.
19. Zie o.a. G. Dekker en J. Peters, Gereformeerden in meervoud. Een onderzoek naar levensbeschouwing en waarden van de verschillende gereformeerde stromingen (Kampen 1989).
20. Hijme Stoffels, Als een briesende leeuw. Orthodox-protestanten in de slag met de tijdgeest (Kampen 1995). Zie ook het in hetzelfde jaar onder Dekkers leiding verdedigde proefschrift van Marthy P. Veerman, Mondig - bondig - zondig. Drie stromingen binnen de gereformeerde wereld in Nederland (Gorinchem 1995).
21. Nicolette Hijweege, Bekering in bevindelijk gereformeerde kring. Een psychologische studie (Kampen 2004); Jacob A. van Belzen, 'Religion as Embodiment: Cultural-Psychological Concepts and Methods in the Study of Conversion among "Bevindelijken"', Journal for the Scientific Study of Religion 38 (1999) 236-253.
22. José Baars-Blom, De onschuld voorbij... Over reformatische cultuur en wereldbestormende meisjes (Kampen 2006).
23. J. van der Graaf, 'Geloof niet sociologisch te meten', Reformatorisch Dagblad 1 mei 2007; G. Dekker, 'Geloofsleven wel degelijk te onderzoeken', Reformatorisch Dagblad 3 mei 2007.
24. Bart Jan Spruyt, 'De "stille evolutie" vraagt keuze', Nederlands Dagblad 21 februari 2014 n.a.v. Teus van de Lagemaat, De stille evolutie. Individualisering in de Gereformeerde Bond (Barneveld 2013).
25. Zie ook de rechtshistorische dissertatie Henk A. Post, In strijd met de roeping der vrouw. De Staatkundig Gereformeerde Partij en het vrouwenkiesrecht (Heerenveen 2009), vergelijk ook A.A. van der Schans, Kuypers en Kersten. IJveraars voor herkerstening van onze samenleving (Leiden 1992).
26. Vgl. Jan Dirk Snel, 'Waarom daar? De Refoband of Refogordel als onderdeel van de Protestantenband'

- in: Van Lieburg, *Refogeschiedenis in perspectief*, 51-91.
27. F.A. van Lieburg, 'Piëtisme en mentaliteitsgeschiedenis: bij een publicatie over religieuze volks-cultuur', *Documentatieblad Nadere Reformatie* 10 (1986) 109-125.
28. F.A. van Lieburg, *De Nadere Reformatie in Utrecht ten tijde van Voetius. Sporen in de gereformeerde kerkeraads-acta* (Rotterdam 1989); idem, *Eswijlerianen in Holland, 1734-1743. Kerk en kerkvolk in strijd over de Zieleenzame meditatieën van Jan Willemsz. Eswijler (circa 1633-1719)* (Kampen 1989).
29. Vgl. Fred van Lieburg, 'Wege der niederländischen Pietismusforschung. Traditionsaneignung, Identitätspolitik und Erinnerungskultur', *Pietismus und Neuzeit* 37 (2011) 211-253.
30. F.A. van Lieburg, *Levens van vromen. Gereformeerd piëtisme in de achttiende eeuw* (Kampen 1991); idem (red.), *De stille luyden. Bevindelijk gereformeerden in de negentiende eeuw* (Kampen 1994).
31. John Exalto, *Gereformeerde heiligen. De religieuze exemplartraditie in vroegmodern Nederland* (Nijmegen 2005).
32. Respectievelijk John Exalto, 'Van der Groe doet het hekje toe. De uitvinding van Neerlands laatste ziener' en Leendert F. Groenendijk, 'Ik arm ellendig man. Een psychologische verkenning van het karakter van Theodorus van der Groe' in: John Exalto en Fred van Lieburg (red.), *Neerlands laatste ziener. Leven, werk en invloed van Theodorus van der Groe (1705-1784)* (Rotterdam 2007) 119-138 en 91-107. Vergelijk ook John Exalto, 'Oudvaders' in: George Harinck, Herman Paul en Bart Wallet (red.), *Het gereformeerde geheugen. Protestantse herinneringsculturen in Nederland, 1850-2000* (Amsterdam 2009) 65-74. Zie voor een eerdere toepassing van de psychoanalyse op een idool van de Nadere Reformatie: L.F. Groenendijk, 'De worsteling Jacobs. Een poging tot psychologische doorgronding van Jacobus Koelmans reformatiestreven', *Documentatieblad Nadere Reformatie* 23 (1999) 99-116.
33. Fred van Lieburg, 'Van Deursen en de nadere reformatie', in: Fred van Lieburg en Joke Roelevink (red.), *Een gereformeerde jongen. Arie Theodorus van Deursen (1931-2011)* (Amsterdam 2012) 246-253.
34. G.J. Schutte, 'Over het reformatorisch volksdeel en zijn verleden', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 108 (1993) 229-235.
35. Van de door de etnologie geïnspireerde studies noem ik hier alleen John Exalto, 'Telling Authorized Stories: The Dynamics of the Dutch Pietistic Narrative Community' in: R. Ruard Ganzevoort, Maaik de Haardt en Michael Scherer-Rath (red.), *Religious Stories We Live By: Narrative Approaches in Theology and Religious Studies* (Leiden/Boston 2013) 241-250 en Fred van Lieburg, 'Reformed Doctrine and Pietist Conversion: The Historical Interplay of Theology, Communication and Experience' in: Jan N. Bremmer, Wout J. van Bekkum en Arie L. Molendijk (red.), *Paradigms, Poetics and Politics of Conversion* (Leuven 2006) 133-148.
36. Vgl. Fred van Lieburg, 'De biografie van Willem Teellinck (1579-1629). Orthodoxie en vroomheid rond 1600', *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* 14 (2011) 156-163.
37. Peter van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990* (Amsterdam 1996); vgl. Fred van Lieburg, 'Toe-eigening van de bevindelijke traditie. Refogeschiedenis in historiografisch perspectief' in: idem, *Refogeschiedenis in perspectief*, 7-30; John Exalto, 'De winterslaap van de gereformeerde piëtisten. Een lokale voetnoot bij de (voor)geschiedenis van Afscheiding en Doleantie', *Tijdschrift voor Nederlandse kerkgeschiedenis* 4 (2001) 12-23.
38. Voor Kersten en de Gereformeerde Gemeenten heb ik dit nader uitgewerkt in hoofdstuk 1 van *Wordt een heer!*
39. Henny van Dolder-de Wit, *Zonen van 't zelfde huis. De geschiedenis van de Nederlandsche Hervormde Vereniging Calvijn en haar verhouding tot de kerkenraad van de Goudse hervormde gemeente (1899-1960)* (Bleskensgraaf 2001); J. van der Graaf, *Passie voor het evangelie. Leven en werk van ds. G. Boer (Heerenveen 2005) 79-83*; J.H. Kompagnie, 'De weg en de waarheid in het leven' in: P.H.A.M. Abels e.a. (red.), *Duizend jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis* (Hilversum 2002) 651-683, aldaar 658.
40. G.D. Pas en J. de Visser, *Het braambos niet verteerd. Gereformeerde Gemeente Gouda, 1908-2008* (tweede herziene druk; Gouda 2009); J. Mastenbroek, 'In Gouda staat een kerk...', *Oude Paden* 17/3 (2012) 10-22.
41. J. van Holst e.a. (red.), *Zijn wond'ren een gedachtenis. 75 jaar Graaf Jan van Nassauschool* (Gouda 2008)
42. F. Mallan e.a., *100 jaar Gereformeerde Gemeenten in Nederland te Gouda, 1908-2008* (Opheusden 2008); C. Huisman, 'De kerkscheuring te Gouda' in: F. Mallan en L.M.P. Scholten (red.), *Uit ons uitgegaan* (Rotterdam 1978) 29-71.
43. *Reformatorisch Dagblad* 22 oktober 2010.
44. Van Lieburg, *Refogeschiedenis in perspectief*.
45. www.dutchbiblebelt.org
46. De bijdragen aan het symposium zullen dit najaar in druk verschijnen als deel 1 van de serie *Biblebelt-studies: Anneke Pons* (red.), *Biblebelt online. Orthodoxe protestanten en nieuwe media* (Apeldoorn 2014).
47. W. van Vlastuin, 'Wezen refozuil niet te peilen door wetenschappers', *Reformatorisch Dagblad* 15 fe-

bruari 2013; Bart Jan Spruyt, 'De armoede van de biblebelt', *Reformatorisch Dagblad* 5 april 2014.

48. Zie <http://nieuwewoorden.vandale.nl>

49. Een bundel met meerdere auteurs, gewijd aan de periode na 1975, staat gepland voor het najaar van 2014 onder de voorlopige titel *Wees een gids! De Driestar tussen vreemdelingschap en participatie*.

50. P. Kuijt, *Hoe voeden wij onze kinderen op? Naar „De geestelijke queeuckerye” door Joannes de Swaef* ([Gouda] 1956).

Met staf en ransel op weg

1. Jan van Herwaarden, 'Opgelegde bedevaarten. Een populaire praktijk in de laatmiddeleeuwse Nederlanden', *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 24 (2010): Themanummer *Straffen in de Middeleeuwen*, 241-249.

2. Jan van Herwaarden, *Opgelegde bedevaarten. Een studie over de praktijk van het opleggen van bedevaarten (met name in de stedelijke rechtspraak) in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen (ca 1300-ca 1550)* (Assen-Amsterdam 1978) 11-13; 48-52; 404-407.

3. Jan van Herwaarden *Between Saint James and Erasmus. Studies in late-medieval religious life: devotion and pilgrimage in the Netherlands*. *Studies in Medieval and Reformation Thought* 97 (Leiden-Boston 2003) 160-164; vgl. Jan van Herwaarden, 'Pelgrims uit de Nederlanden: vertrek en terugkeer', *Opossum. Tijdschrift voor historische en kunstwetenschappen* 4, numer 13-14 (Rotterdam 1994) 25-40.

4. Van Herwaarden, *Opgelegde bedevaarten*, 309-319; 727.

5. SAMH Gouda, *ORA 176: Crimineel vonnis- of correctieboek 1447-1558*, 1; vgl. Frits David Zeiler, 'Bergen', in: Peter Jan Margry en Charles Caspers (samenstelling), *Bedevaartplaatsen in Nederland (BiN) 1: Noord- en Midden-Nederland* (Amsterdam-Hilversum 1997) 201-205.

6. SAMH Gouda, *ORA 177, Correctieboek 1559-1609*, 14 recto.

7. Van Herwaarden, *Opgelegde bedevaarten*, 313; vgl. 23: uitgebreide opsomming.

8. Bij voorbeeld SAMH Gouda, *ORA 176*, 20a, vonnis dd. 14 juni 1481 drie lieden tot bedevaarten naar OLV te Halle en Halsberg veroordeeld + 'te vermaninge van den gerechte' een bedevaart naar Keulen 'tween dit ende Bamisse' (1 oktober) 'ende indien hen dese laetste bed

9. SAMH Gouda, *ORA 176*, 15. evairt hieren binnen niet vermaent en worde, soe sellen zy dair of quit wesen'.

10. SAMH Gouda, *ORA 176*, 11.

11. SAMH Gouda, *ORA 176*, 12 (17 maart 1449); vgl. J. van Herwaarden, *Op weg naar Jacobus* (Hilversum 1992) 97: Karel de Grote.

12. Voor Haastrecht: Margry-Caspers, *BiN 1*, 406-407 (Koen Goudriaan).

13. SAMH Gouda *ORA 176*, 87.

14. Men denke aan Erasmus' *Colloquium 'Schipbreuk'* en bv. de schipbreuk van Karel V in 1517 en zijn gelofte tot een bedevaart naar Santiago de Compostela, waaraan hij in 1520 op de terugweg uit Spanje naar de Nederlanden inderdaad heeft voldaan, Jan van Herwaarden, *The emperor Charles V as Santiago Matamoros*. *Occasional Paper* 8 (Londen 2004) 12-16.

15. SAMH Gouda, *ORA 176*, 101.

16. Rainer Budde en Frank Günter Zehnder, *Die Heiligen Drei Könige: Darstellung und Verehrung*. *Katalog zur Ausstellung des Wallraf-Richartz-Museums in der Josef-Haubrich Kunsthalle (Koln 1982)*; vgl. Lien Hoste, 'De Driekoningen in het Middelnederlands' (Masterproef; Gent 2012), i.h.b. 53-56; vgl. Van Herwaarden, *Between Saint James and Erasmus*, 259 (Bernard Gui).

17. Hanna Böck, *Einsiedeln. Das Kloster und seine Geschichte (Zürich-München 1989)* 39-56: 'Die Wallfahrt'; vgl. Van Herwaarden *Between Saint James and Erasmus*, 139 (kinderwens); 261 (frequentie); de kinderwens op grond van W. Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming II.iv* (Utrecht 1869) 41: 'onvruchtbare vrouwen togen naar Einsiedeln in Zwitserland in hoop op moedervreugde', 43-44: Elsebe Hasenbroecks (later non te Diepenveen) bleef lang kinderloos en ging deswege naar Einsiedeln, vgl. W.J. Kühler, *Johannes Brinckerinck en zijn klooster te Diepenveen* (Leiden 1914) 46 en n. 1; opgemerkt dient te worden dat er in de mij beschikbare literatuur over Einsiedeln geen specifieke wensverering wordt gemeld.

18. Peter Browe s.j., *Die eucharistischen Wunder des Mittelalters*. *Breslauer Studien zur historischen Theologie, neue Folge IV* (Breslau 1938) 167.

19. Van Herwaarden, *Between Saint James and Erasmus*, 20-21; 274-275.

20. Van Herwaarden, *Opgelegde bedevaarten*, 186; in de Zuidelijke Nederlanden genoot Wilsnack overigens een veel geringere populariteit dan in Holland en Zeeland.

21. SAMH Gouda, *ORA 176*, 29.

22. SAMH Gouda, *ORA 176*, 179.

23. P.H.A.M. Abels e.a. (red.), *Duizend jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis* (Hilversum 2002) 54, 55, 117, 118, 143, 178-179: stadsbrand van 1361; 66: stadsbrand op 25 augustus 1438; 270: de St. Janskerk door brand getroffen in 1552; vgl. Van Herwaarden, *Opgelegde bedevaarten*, 316-317: 1438, 1527 en 1552.